

Milan HRDLIČKA
Západočeská univerzita v Plzni

DOI: 10.14746/bo.2021.3.11

Košík angreštu, nebo malin?

Keywords: singular, plural, countability, material nouns, form, formal morphology, Czech for foreigners

Klíčová slova: číslo jednotné, číslo množné, počitatelnost, jména látková, formální stránka, formální morfologie, čeština pro cizince

Abstract

In order to express a definite as well as indefinite amount of fruits and vegetables (*kilo angreštu, několik jablek, spousta zelí* = „a kilo of gooseberry, some apples, lots of cabbage”), singular as well as plural are used in contemporary Czech. While with fruits, the plural is most often used in spoken communication (*200 gramů malin a třešní* = „200 grams of raspberries and cherries”), with vegetables, it is most often the singular (half a kilo of *onion* and *garlic*). Numerous exceptions exist, however. The size and countability of the fruits and vegetables as well as the form – e.g. the vocalic ending of the given word (*hodně kiwi* = „a lot of kiwi”) – all play a role in the choice of the grammatical number.

Pro vyjádření určitého i neurčitého množství ovoce i zeleniny (*kilo angreštu, několik jablek, spousta zelí*) se v současné češtině užívá čísla jednotného i množného. V případě ovoce se v komunikaci častěji vyskytuje plurál (*200 gramů malin a třešní*), ve spojení se zeleninou spíše singulár (*půl kila cibule a česneku*). Existuje však řada výjimek. Při volbě mluvnického čísla hraje roli velikost a počitatelnost plodů, někdy také jejich vokální zakončení (*hodně kiwi*).

Na lingvodidaktickém popisu a prezentaci mateřského jazyka jako jazyka cílového (tedy cizího, ev. druhého) pro potřeby jeho nerodilých mluvčích je nedocenitelná specifická skutečnost, a sice mimořádná inspirativnost a kreativita. Rodný jazyk, v našem případě čeština, je totiž nutně nahlížen z jiného zorného úhlu (stále častěji i mluvčími s neindoevropskou mateřštinou), což nevyhnutelně přináší četné náročné výzvy a zajímavé problémy, mnohá neočekávaná překvapení. Ta ovšem zpravidla stojí zcela stranou pozornosti běžných uživatelů daného jazykového kódu (tedy jeho

rodilých mluvčích), kteří v důsledku jiné optiky podobné záležitosti jaksi „neřeší“. Jeví se jim jako samozřejmé, přirozené; dotyční mluvčí si je osvojili intuitivně, jsou pro ně uzuální.

V příspěvku¹ se stručně zastavíme u jednoho detailu při prezentaci slovní zásoby (a doprovodné gramatiky) týkající se ovoce a zeleniny ve výuce češtiny pro cizince.

Dilema v názvu příspěvku naznačuje, že se při vyjádření určitého (a rovněž tak neurčitěho) množství různých druhů ovoce (a obdobně i zeleniny, viz dále) v současné češtině² užívá jak číslo jednotné (*hrst angreštu; 20 deka rybízu*), tak množné (*spousta malin; kilo třešní*). Přirozeně se proto nabízí otázka, zda pro řečovou distribuci jednotlivých plodin platí nějaké obecnější zásady. A je-li tomu tak, dají se vůbec spolehlivě vysledovat a formulovat? Anebo je situace nepřehledná, je třeba postupovat případ od případu, protože v podobných situacích hraje klíčovou roli úzus?

Abychom tuto zajímavou a doposud nepřilíš zmapovanou problematiku přiblížili, provedeme malou průzkumnou sondu, v níž pojednáme o vybraných druzích ovoce a následně také zeleniny, a to s důrazem na nejběžnější případy.

Nejprve se budeme zabývat lingvodidaktickým popisem a prezentací lexika pojmenovávajícího ovoce.

Předesíláme, že mezi plodiny, jejichž plody se po výrazech množství užívají výlučně nebo obvykle v singuláru³ (ten se ve sledované oblasti ocitá v porovnání s plurálem ve výrazně menší míře), se vedle již zmíněného *angreštu* a *rybízu*⁴ řadí rovněž *hroznové víno* (*Prosil bych půl kila hroznového vína*)⁵ a také některé exotické plodiny. Patří mezi ně morfoloogicky neohebné *ličí* (*litchi*), *physalis*, *kiwi*, *goji*⁶ [godži], a to včetně jeho tuzemské obdoby nazývané *rakytník*. *Kiwi* se ovšem, jak známo, prodává jednak po váhových množstvích (*Vzala bych si půl kila kiwi*), jednak po jednotlivých kusech. Důvodem může být – podobně jako třeba u druhů citrusů, viz dále – potenciálně možná nestejná velikost a hmotnost plodů.

¹ Za podnět k napsání příspěvku autor děkuje kolegyním I. Starý Kořánové a B. Baštové.

² Zajímavé poznatky by zajisté přinesl i pohled kontrastivní, tedy porovnání analogické situace s jinými jazyky, typologicky podobnými i rozdílnými.

³ Podstatná jména v čísle jednotném označují v současné češtině vedle vlastních jmen denotátů nepočítatelné (*voda, písek, med, sklo*), abstraktní (*mír, slušnost, spánek*) či pojímané souborně (*studentsvo, listí, stromoví*). Hovoří se mimo jiné o jménech látkových, hromadných (blíže Miko 1964, Čechová et al. 2011, Cvrček et al. 2010, Štícha et al. 2013). Singulárové tvary jmen tak zpravidla označují objekty vnímané jako nestrukturované (nepočítatelné), neohraničené, souhrnné, homogenní, jedinečné apod.

⁴ Poznamenáváme, byť to patrně není příliš relevantní, že jsou tyto druhy ovoce rodu mužského.

⁵ Srov. ovšem výpověď *Dejte mi krabičku tady těch zlevněných hroznů*.

⁶ Toto „superovoce“ je v České republice známé rovněž jako *kustovnice čínská*. Do téže kategorie, resp. mezi nesklonná jména patří i *chia* [čia], které se u nás užívá ve spojení *chia semínka*, tedy – jak vidno – v plurálu (*balíček chia semínek*).

Nelze ovšem tvrdit, že se v podobných případech plurál uplatnit nemůže. Takové výskyty sice nalézáme, bývají však v jistém smyslu příznakové. Může se jednat o umělecké přirovnání (*Měla oči jako dva zelené angrešty*, Chobalko 2017, s. 34), vedle metafory slouží jako možná motivace rovněž poukaz na druhy dané plodiny (*V Česku se vyskytuje několik rybízů*), nebo na počet keřů (*Chystáme se vysadit ještě další čtyři angrešty*). K takové situaci může docházet z toho důvodu, že se pojmenování plodiny i jejího plodu v běžné komunikaci překrývá (obdobně *švestka, meruňka* atd.)⁷.

„Singulárová“ je – jistě z důvodu náležitě velikosti – rovněž *kakikurma* (*Běž koupit nějakou zralou kakikurmu*) a dále rovněž *papaya, kiwano, karambola* nebo *dračí ovoce* (též *pitaya*), které se počítají na kusy⁸ (*Přinesl troje dračí ovoce*).

Jednotného čísla se v komunikaci užívá také v případech jiných velkých kusů ovoce, které se obvykle počítá a distribuuje jednotlivě (*Koupila si pomelo, ananas, kokosový ořech, avokádo, meloun*). Singulár se objevuje i při počítání na váhové jednotky (*Přinesla dvoukilový meloun, dvě kila melounu*). Naopak plurál se logicky uplatňuje při jejich větším kusovém množství (*Přinesla dvě pomela, tři ananasy⁹, dvě avokáda, tři kokosy/kokosové ořechy, dva melouny*).

Ve výše zmiňovaných případech je tedy bázové a převažující uplatnění singuláru. Kde hledat příčinu jeho přednostního výskytu? Důvodů může být vícero. Jak z výše uvedeného nárysu vyplývá, jedním z rozhodujících faktorů je velikost plodů. V tomto smyslu rozlišujeme dva základní případy:

- Plody jsou malé, a v důsledku toho pak jednotliviny obtížně vyčlenitelné, nesnadně počítatelné (v komunikaci vystupují jako jména látková);
- Plody vykazují parametry právě opačné.

Ad a) Tento moment hraje bázovou roli v případě uváděného *rybízu* i *angreštu*, týká se rovněž *hroznového vína*. *Víno* jakožto nápoj se řadí mezi látková substantiva, a proto se nejspíše uplatnění singuláru mechanicky přenáší i na plody vinné révy. Ostatně, ony látkové parametry dotyčných druhů ovoce lze zřetelně vnímat i ve výpovědích typu *Pěstujeme jak angrešt, tak i rybíz* (oproti tomu nelze uvést kupř. *Máme na zahradě malinu i jahodu*) apod.

Počítatelnost, resp. nepočítatelnost ovocných plodů ovšem není, jak je zřejmé, pro uplatnění jednotného čísla motivem jediným. U cizozemsky znějících druhů ovoce zahraniční proveniencí (viz výše) přicházejí v úvahu důvody povahy formálně-morfoloogické. Máme na mysli jejich nezvyklé, resp. nečeské vokalizace zakončení,

⁷ Také zde se setkáváme s výjimkami, srov. *jabloň* versus *jablko*: *Minulý týden nám všechny jabloňe* (nikoliv „jablka“) *krásně rozkvetly*.

⁸ V případě podobně rozměrných plodů však přesto nelze analogicky uvést např. *Zajdi do samoobsluhy pro jablko, hrušku* apod.

⁹ Nikoliv kupř. *dvě a půl kila ananasů*.

kteří nezapadá do stávajícího tvaroslovného systému současné češtiny. Užívá se jich proto v neměnné podobě, v komunikaci vystupují jako podstatná jména neohebná, invariantní¹⁰.

V kterých případech se naopak setkáváme s plody uváděnými v čísle množném?

S výrazně více zastoupeným plurálem se v řečové praxi setkáváme dílem u nevelkých plodin, kde se v řečové praxi v zásadě příliš neuvažuje o jednotlivinách (*kilo malin, borůvek, brusinek, ostružin, jeřabin* aj.), dílem u ovoce¹¹ většího, rozměrnějšího (*kilo jahod, třešní, višni, švestek, meruněk, broskví, nektarinek, (granátových) jablek, hrušek, blum, fíků, datlí* aj.), i když i zde bývá relevantní zohledňování a rozlišování jednotlivých plodů (*Podej mi ještě tady ty tři jahody, jablka, hrušky* atd.).

Zajímavou množinu tvoří citrusové plodiny¹²: *mandarinky, citrony, limetky, pomeranče, grepy (grapefruity)* apod. Vedle rozlišování na jednotlivé kusy (což vzhledem k jejich rozměrům nepřekvapuje) se často (srov. nabídku v letáčích obchodních řetězců aj.) počítají a prodávají na základě hmotnosti (*Kilo grepů teď stojí jen 25,- Kč!*).

Ad b) Přejdeme nyní k zelenině.

U zeleniny má převahu užívání jmen plodin v čísle jednotném. Podívejme se na následující spojení, kde hraje roli velikost druhů zeleniny (*kilo cibule*¹³, *česneku, celeru, mrkve / karotky, petržele, papriky, ačokči, špenátu, chřestu, bazalky, lilku* atd.). Tomu se vymyká kupř. pojmání nevelkých *ředkviček*, které vystupují v plurálu (*svazek / kilo ředkviček*). Výjimkou však ani zde nebývá počítání na kusy (*Vzala bych si tady ty tři červené papriky, dvě dýně, čtyři hokajda*), resp. distribuce po specifických kusech (*dvě hlávky zelí a salátu, růžičky kapusty a květáku, brokolice; dva stroužky česneku* apod.).

S číslem množným se setkáváme v ostatních případech, srov. kupř. *kilo kedluben, rajčat*¹⁴, *okurek*¹⁵, *cuket* aj., i zde je však díky velikosti zmíněných plodin běžné počítání na jednotliviny.

¹⁰ Není to ovšem nic výjimečného, podobný osud potkal rovněž mnohé jiné produkty s nezvyklým zakončením, srov. nápoje jako *brandy, soju, makkoli, saké* atd.

¹¹ Nezřídka bývá zařazení plodin mezi ovoce a zeleninu diskutabilní a problémové. Jako další případy konkurence singuláru a plurálu uvádíme proto pouze výčtově některé další doklady, srov. *hrst mandlí, oliv, ořechů, (jedlých) kaštanů, hromada brambor* apod. versus *půl kila zázvoru, ženšenu* atd.

¹² Obdobný případ představují luštěniny, srov. *kilo hrachu, čočky, pohanky, prosa, ale fazolí*. Lexému *čočka* se užívá v plurálu v přeneseném významu, ve spojeních typu *kontaktní čočky, brýlové čočky* aj.

¹³ Tento lexém může mít i jiný význam, a to *hodinky*, srov. *Koupil si dvě cibule* (dva kusy zeleniny) versus *dvoji / dvoje cibule* (dva druhy hodinek / dva kusy týchž hodinek).

¹⁴ Roli dost možná hraje i vliv nezkráceného synonymního pojmenování *rajské jablko* (srov. výše).

¹⁵ Ani zde není situace jednoznačná: rozměrnější, salátové okurky se počítají po kusech, kdežto drobnější, tzv. nakládačky, po váhových jednotkách.

Jak z naší malé sondy vyplývá, je oblast užívání plodů ovoce a zeleniny zajímavá a pro nerodilé mluvčí češtiny poměrně složitá. Ke zmapování dané problematiky je možné přistupovat z dvojí perspektivy.

Z hlediska jazykového se mohou vysledovat určité faktory, které hrají relevantní roli (malá, či naopak dostatečná velikost plodů ovoce a zeleniny, jejich počitatelnost, ev. také formální stránka, charakter vokálního zakončení), není zde však nouze o různé odchylky a výjimky. Z pohledu lingvodidaktického, tedy pro potřeby výuky češtiny pro jinojazyčné mluvčí, bychom v tomto případě doporučovali nespoléhat příliš na ošidná jazyková pravidla řečové distribuce singuláru a plurálu a přikláněli bychom se spíše k aktivnímu (třeba i drilovému) osvojování výčtu nejběžnějších, komunikačně důležitých případů.

Literatura

Cvrček V. et al., 2010, *Mluvnice současné češtiny I. Jak se mluví a jak se píše*, Praha: Karolinum.

Čechová M. et al., 2011, *Čeština – řeč a jazyk*, Praha: Státní pedagogické nakladatelství.

Chobalko A., 2017, *Kategorie čísla a tzv. singularita tantum na základě výzkumu Českého národního korpusu*. Praha: FF UK [nepublikovaná bakalářská práce].

Miko F., 1964, *Rod, číslo a pád podstatných mien*, Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.

Štícha F. et al., 2013, *Akademická mluvnice spisovné češtiny*, Praha: Academia.